

ОЛМАНИНГ ЙЎҚОЛИБ КЕТИШ ҲАВФИ ОСТИДА БЎЛГАН, НОЎБ БЕЛГИ ВА ХУСУСИЯТЛАРГА ЭГА МАҲАЛЛИЙ НАВЛАРИНИ ТИКЛАШ

Ҳасанов Ҳамидулло Мухторович

илмий ходим, hasanov.hamiullo@mail.ru

Абдуллаев Файзулла Хабибуллаевич

к/х.ф.н., к.и.х., f_abdullaev@yahoo.com

Тоғанов Жамилбек Шухрат ўғли

кичик илмий ходим, togonovjam@gmail.ru

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, Тошкент

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7368785>

Аннотация. Бугунги кунда йўқолиб кетиши хавфи остида бўлган, қурғоқчиликка, иссиққа, тупроқ шўрига чидамли олманинг «Қанд олма», «Бойсун олма», «Шойи олма», «Муз олма», «Хазарасп олмаси» каби қадимий маҳаллий навлари илмий экспедиция йўли билан республикамизнинг жанубий ва шимолий худудларидан йиғиб келинди. Уларни ареаллари аниқланди. Йиғилган навлар Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти Миллий генбанкка жалб этилди. Институтда бу навларни оналик боги яратилиб, кўчатчилиги йўлга қўйилди. Келажакда йиғилган қадимий маҳаллий навлар асосида мева сифати юқори бўлган, серҳосил, қурғоқчиликка, иссиққа, шўрга чидамли замонавий навлар яратилади.

Калит сўзлар: олма, маҳаллий нав, экспедиция, йиғиши, оналик боги, кўчатхона, нав, бирламчи манба.

Аннотация. С целью сбора стародавних местных сортов яблони, находящийся на грани исчезновения, были организованы научные экспедиции в северные и южные регионы республики и собраны такие сорта как «Канд олма», «Бойсун олма», «Шойи олма», «Муз олма», «Хазарасп олмаси». Эти сорта выделяются устойчивостью к засухе, жарестойкостью и устойчивостью почвенной засоленности. Определены ареалы распространения этих сортов. Собранные стародавние местные сорта яблони привлечены в Национальный генбанк Научно-исследовательского института генетических ресурсов растений. В институте создан маточный сад этих сортов и создан питомник. В будущем на основе собранных стародавних местных сортов яблони будут созданы новые сорта с высоким качеством плодов, высокой урожайностью, устойчивостью к засухе, жаре и почвенной засоленности.

Ключевые слова: яблоня, местный стародавний сорт, экспедиция, коллекция, маточный сад, питомник, сорт, исходный материал.

Abstract. In order to collect landrace of apple trees, which are on the verge of extinction, scientific collecting missions were organized to the northern and southern regions of the republic and such landraces were collected as «Kand olma», «Boysun olma», «Shoyi olma», «Muz olma», «Khazarasp olmasi». These landraces are distinguished by drought resistance, heat resistance and soil salinity resistance. The distribution areas of these landraces are determined. The collected landraces of apple-trees are attracted to the National Genebank of the Research Institute of Plant Genetic Resources. A collection garden of these landraces has been organized at the institute and a nursery has been established. In the future, new varieties with high fruit quality, high yield, resistance to drought, heat and soil salinity will be developed on the basis of the collected landraces of apple-trees.

Keywords: *apple-tree, landrace, collecting mission, collection, collection garden, nursery, initial material.*

Кириш. Олма етиштириладиган аксарият давлатларда янгидан-янги юқори товарбоп навларини яратиш, уларнинг етиштириш ҳажми ва мева сифатини тубдан ошириш борасида мунтазам тадқиқотлар олиб борилади. Бугунги кунда етиштирилаётган олма навларининг аксар қисми кейинги йилларда кузатилаётган иқлимнинг глобал иссиши, қурғоқчилик ва бошқа стресс омиллар натижасида кутиладиган ҳосил бермаяпти. Бу эса ўз навбатида янги навларни яратишни тақозо этади. Янги навларни яратишда маҳаллий навларни бирламчи манбаа сифатида ўрни катта бўлиб, уларни сақлаб қолиш муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг жанубий ва шимолий вилоятларида олдиндан олманинг маҳаллий навлари етиштириб келинади. Маҳаллий олма навлари орасида «Қанд олма», «Бойсун олма», «Шойи олма», «Муз олма» ва «Хазарасп» каби навлари юқори ҳосилдорлиги, меваларининг узоқ муддат сақланиши, кечки баҳор аёзларига ва қиш совуқларига, қурғоқчиликка ва шўрга чидамлилиги юқори бўлган навлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам республиканинг жанубий вилоятларида ҳаво ҳароратининг юқорилиги, қишнинг қорсиз бўлиши, шунингдек, суғориш учун сув етишмаслиги шароитларида шаклланган навлар қурғоқчиликка, иссиқликка чидамлилиги билан бошқа навлардан ажралиб туради. Аммо, кейинги йилларда чет эллардан янги навларни кириб келиши натижасида бир қатор маҳаллий олма навлари йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Бунга сабаб, ушбу навларнинг фақатгина оз сондаги қишлоқларда, маълум бир деҳқонларнинг томорқаларидагина қолганлиги бўлиб, катта майдонлари йўқолиб кетган, асосан қишда ўтин сифатида дарахтлар ишлатиб юборилган. Шу сабабли бу навларни қайта тиклаш, уларнинг катта боғларини барпо қилиш долзарб масала ҳисобланади [1-2].

Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган маҳаллий олма навларини тиклаш, уларни оналик боғларини барпо қилиш, кўчатларини етиштириш, фермер ва деҳқон хўжаликларига етказиб бериш бугунги кунни долзарб вазифаси ҳисобланади.

Тадқиқот материали ва услублари

Тажриба объекти сифатида республикамизнинг шимолий ва жанубий ҳудудларидаги аҳоли томорқаларида, деҳқон ва фермер хўжаликлари боғларида тарқалган олманинг йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга маҳаллий «Қанд олма», «Бойсун олма», «Шойи олма», «Муз олма» ва «Хазарасп» навлари олинган. Маҳаллий олма навлари намуналарини йиғиш, ўрганиш бўйича илмий тадқиқотлар «Мевали экинлар жаҳон коллекцияларини ўрганиш» [3] ва «Программа и методика изучения коллекции плодовых, ягодных, субтропических, орехоплодных культур и винограда» [4] услубий қўлланмалари асосида амалга оширилган.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси

Олдимизга қўйилган вазифаларни амалга ошириш учун республикамизнинг шимолий ва жанубий ҳудудларига илмий экспедициялар уюштирилди. Мамлакатимиз иқлими кескин континентал, қурғоқчил, сув ресурсларининг танқис бўлиб, 60%дан зиёд фойдаланиладиган ерлар ҳар хил даражада шўрланган. Сув танқислиги йилдан йилга кучаймоқда. Республикамизнинг тупроқ-иқлим шароитлари ҳудудларда бир-биридан кескин фарқ қилади. Республикамизнинг шимолий ҳудудлари учун тупроқ шўрига, қурғоқчиликка ва қишга чидамlilik муҳим хусусият бўлса, жанубий ҳудудлар учун эса

иссиққа, қурғоқчиликка ва кеч баҳор аёзларига чидамлилиқ муҳим биологик хусусият ҳисобланади. Стресс омилларга чидамлилиқ бўйича улар замонавий навлардан, шу жумладан интродукция қилинган ва янги яратилаётган навлардан устун туради.

Маҳаллий навлар янги нав яратишда бирламчи материал сифатида тенги йўқ ҳисобланади. Лекин кейинги ўн йилларда республикамизнинг кўп ҳудудларида маҳаллий навларнинг камайиши, ареалининг қисқариши ва баъзи ҳолларда йўқолиб кетиши кузатилмоқда. Уларни сақлаш, улардан оқилона фойдаланиш ва келажак авлодга етказиш ечилиши лозим бўлган асосий муаммодир.

Шуларни эътиборга олиб, Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 24 август ВМК-504-сонли «Қишлоқ хўжалиқ экинларининг йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга маҳаллий навларини қайта тиклаш ва уларнинг оригинал уруғчилигини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори маҳаллий навларни сақлашда, улардан ишлаб чиқаришда ва селекцияда фойдаланишда муҳим роль ўйнайди. Муҳим хўжалиқ белгиларга ва биологик хусусиятларга эга, ташқи ноқулай шароитларга яхши мослашган «Қанд олма», «Шойи олма», «Хозарасп» олма навлари Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти шароитида шаклланиб, тупроқ шўрига, қурғоқчиликка ва қишга чидамлилиги ҳамда меваларининг товар ва таъм сифатлари билан замонавий навлардан устун туради. «Хозарасп» ва «Қанд олма» навлари тупроқнинг шўрланиши таъсирида деградацияга учраган ерларни ўзлаштириш мақсадида фойдаланиш институт томонидан тавсия этилган. Бу навларнинг мевалари оддий шароитда 4-6 ойгача яхши сақланиши мумкин. Шуларни эътиборга олиб, бу навларни кўпайтириш, оналик боғларини яратиш ва фермер хўжалиқларига тадбиқ этиш долзарб ҳисобланади.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда республикамиз шимоли- Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонга ва жануби- Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларига маҳаллий олма навларини йиғиш бўйича илмий экспедициялар ташкил этилди ҳамда йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга олманинг маҳаллий навлари ўсиш ареаллари аниқланди ва улар коллекцияларга жалб этилди.

Илмий экспедиция давомида Қорақалпоғистоннинг Амударё, Беруний, Турткул, Эллиққала, Хоразм вилоятининг Хозарасп, Ургенч, Хива, Хонқа, Сурхондарёнинг Жарқўрғон, Бойсун, Денов, Сариосиё ва Узун ва Қашқадарё вилоятининг бир қатор туманлари тадқиқ қилинди.

Экспедиция давомида қадимий маҳаллий олма навлари ўсадиган аҳоли хонадонлари, фермер хўжалиқлари аниқланди. Аниқланган манзиллар бўйича август ойида хизмат сафари уюштирилиб, новдалари олиб келинди ва институтда ташкил этилган кўчатхонага пайванд қилинди. Жами йиғилган 10 та қадимий маҳаллий олма навлари Ўсимликлар генетик илмий-тадқиқот институти Миллий генофондига жалб қилинди. Шунингдек кўчатчилигини йўлга қўйиш мақсадида йиғилган навларнинг оналик боғлари яратилди.

Хулоса

Республиканинг жанубий (*Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари*) ва шимолий (*Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси*) ҳудудларида маҳаллий аҳоли томорқаларида сақланиб қолган олманинг йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган иссиқликка, совуққа ва тупроқ шўрланишига чидамли «Бойсун олма», «Муз олма», «Хазарасп», «Қанд олма», «Шойи олма» каби жами 10 та навлари йиғилди ва институт

коллекциясига жалб этилди. Йўқолиб кетиш ҳавфи остида бўлган олманинг маҳаллий навлари тавсифи келтирилган каталог тайёрланмоқда. Тадқиқот ишлари амалга ошириш натижасида муҳим хўжалик белгиларга эга бўлган, йўқолиб кетиш ҳавфи остида бўлган маҳаллий олма навлари қайта тикланди ва республикамизнинг мевали экинлар генофонди бойитилди. Бу навлар Миллий Генбанкда ҳозирги ва келажак авлод учун кафолатли сақланади. Келгусида селекцияда янги навлар яратишда бирламчи материал сифатида фойдаланиш учун селекционерларга тавсия этилади.

REFERENCES

1. Арзуманов А.Ш., Хасанов Х.М., Абдумухтаров С.Х. Некоторые биологические особенности коллекционных образцов яблоня. // Қишлоқ хўжалиги экинлари генетикаси, селекцияси, уруғчилиги ва етиштириш агротехнологияларининг долзарб муаммолари ҳамда ривожлантириш истиқболлари: Сб. мат. межд. науч.-практ. конф.- Ташкент, 2018.- С. 35-37.
2. Байметов К.И., Абдуллаев Ф.Х. Дикорастущие виды плодовых культур Средней Азии- источник ценных признаков и свойств для селекции. // Вавиловские чтения- 2020: Сб. ст. межд. науч.-практ. конф., посв. 100-лет. откр. закона гомологических рядов и 133-лет. со дня рожд. акад. Н.И.Вавилова.- 24-25 ноября 2020 г.- Саратов: Амирит, 2020.- С. 27-28.-ISBN 978-5-00140-684-6.
3. Байметов К.И., Абдуллаев Ф.Х., Дорохова Е.А., Ахмедов Ш.М. Мевали экинлар жаҳон коллекцияларини ўрганиш. // Услубий кўрсатмалар.- Тошкент: Farzay-poligraf, 2022.- 96 б.
4. Программа и методика изучения коллекции плодовых, ягодных, субтропических, орехоплодных культур и винограда. Л.: ВИР, 1970. 162 с.